

3 UJASNĚNÍ POJMŮ

Třetí kapitola – v mnoha ohledech klíčová – přiblíží teorie, o které se tato kniha opírá a na jejichž základech stojí. S pojmy, které jsou zde představeny a v následujících kapitolách používány, nakládá řada autorů různým způsobem a ty tak nabývají odlišných významů.⁴⁶ V hustém lese interpretací a reinterpretací společenských termínů není těžké se ztratit ani po mnohaletém badatelském úsilí. Stejný pojem použitý v jiném kontextu získává často nový obsah.⁴⁷ V předkládané knize je užíváno množství pojmů, které vyžadují teoretické upřesnění. Jsou například lidé, kteří opustili svoji vlast – Československo – emigranti, exulanti, uprchlíci, anebo slovníkem státních komunistických médií „zrádci národa“? Co se s nimi stalo poté, co odešli? Asimilovali se nebo integrovali v majoritních hostitelských společnostech? Jsou to Češi, Slováci nebo Čechoslováci? Co je to identita a může být vůbec národní? Přál bych si, abych na tyto otázky mohl dát jasné odpovědi podložené konsenzem napříč vědními obory. Ale, jak je uvedeno v této kapitole, není to snadné.

46 Jeden příklad za všechny, který v této práci zazní ještě několikrát. Tím je termín *identita*, na jehož nejednoznačné užívání ve společenských vědách upozornili sociologové Rogers Brubaker a Frederick Cooper v již zmíněné studii. Viz BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 1–47. Rozdílné významy se vážou například k pojmům náboženství, kultura nebo nacionalismus.

47 Jednou se *emigrací* rozumí odchod, ať již nucený, nebo dobrovolný za hranice země, podruhé je jí označován stav, ve kterém se příchozí v nové zemi nacházejí, a jindy se místo emigrace používá pojem *exil*. Problematice pojmů *exilu* a *emigrace* se věnuje například profesor Miloš Trapl z Univerzity Palackého v Olomouci. Viz TRAPL, Miloš: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) migraci či exilu*. In: Goněk, V. (ed.): Česko-slovenská historická ročenka 2005/1, Brno 2005, s. 73–77.

3.1 Emigrace a exil

Začneme nejdříve u zdánlivě jednoznačných termínů – emigrace a exilu. Pojmem *emigrace* řada autorů označuje legální migraci, akt odchodu z vlasti a trvalé usazení se v nové zemi. Emigrace je „*dvojstranným právním aktem, legitimním pro krajinu odchodu a příchodu*“.⁴⁸ Často, především pro emigraci z českých zemí v 19. a na počátku 20. století, bývá užíváno pojmu „vystěhovalectví“ a jedná se o migraci osob za lepšími životními podmínkami.⁴⁹ Jak uvádí Jozef Špetko, emigrace je „*sociální a hospodářskou kategorií*“.⁵⁰ Ti, kteří emigrovali, jsou z logiky věci „emigranti“. Tento pojem se ovšem používá v české historiografii i pro turbulentní 20. století, kdy – vlivem obou totalitních režimů – byla situace o poznání komplikovanější a kdy se v odborných publikacích vedle pojmu „emigrace“ začal používat i termín „exil“.

O tom, že lidé prchající před nacismem a opouštějící Protektorát Čechy a Morava odcházeli do *exilu*, stejně jako o faktu, že Benešova vláda v Londýně byla *exilová*, pánuje mezi historiky shoda. Se souhlasem se setká užití tohoto termínu i pro občany, kteří opustili Československo po komunistickém „Vítězném únoru“ v roce 1948. Byli to exulanti, „*protože šli do exilu z oprávněné obavy před pronásledováním*“ (například činitelé nekomunistických stran), nebo „*z důvodů zásadnějšího nesouhlasu s komunistickým režimem*“.⁵¹ Zjednodušeně bychom tak mohli uvést, že *emigrace* pro řadu autorů souvisela s hledáním vhodnějších podmínek k životu v nové zemi, kdežto *exil* znamenal různými vnějšími vlivy vynucený odchod za hranice.⁵²

Problém s terminologií nastává ovšem u lidí odcházejících z Československa do zahraničí o dvacet let později, po násilném potlačení pražského jara vojsky Varšavské smlouvy. Pavel Tigrid, který ze země odešel do exilu dvakrát, kvůli nacistické i komunistické diktatuře,⁵³ a od roku 1960 žil ve Francii, při svém bilancování

48 ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994, s. 5.

49 Například: BROUČEK, S. – HRUBÝ, K.: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*.

50 ŠPETKO, J.: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*, s. 5.

51 TRAPL, M.: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 74.

52 Toto dělení najdeme například ve studii o emigraci Dušana Ratici: „*Emigrácia ako pojem spojený v motivačnej oblasti s hľadáním vhodnejších životných podmienok mimo hranice vlasti všeobecne, exil, ako odchod za hranice vynútený rôznorodými formami útlaku a danými negatívnymi politickými okolnosťami v domovskej krajine*.“ Viz RATICA, Dušan: *Fenomén emigrácie zo Slovenska v 2. polovici 20. storočia – etnologické východiská*. In: LUTHER, D. (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 17–40.

53 Pavel Tigrid poprvé opustil Československo v březnu 1939, kdy se mu naskytlá příležitost uprchnout do Londýna. Zde navázal spolupráci s Československou prozatímní (exilovou) vládou a začal se podílet na českém vysílání rádia BBC. Do země se vrátil po konci války 18. 6. 1945, ale musel znovu odejít do exilu v souvislosti s únorovým převratem. Měl být zatčen již 23. 2. 1948, ale v té době pobýval jako reportér v západním Německu. Zpátky do vlasti se vrátil až v prosinci 1989. Viz TIGRID, Pavel – KOTYK, Petr: *Mně se nestýskalo. Rozhovor Petra Kotyky*. Praha 2010.

šesti let uplynulých od srpnových událostí, označil lidi, kteří se různým způsobem zapojili do exilové činnosti, jako „emigraci politickou“.⁵⁴ Do této kategorie náleželi především reformní komunisté, nebo lidé, kteří se aktivně podíleli na politické činnosti v západním světě, jako například Jiří Pelikán nebo Jan Kavan. Ostatní jsou potom označováni pojmem „hospodářská emigrace“. Tedy ti, kteří Československo údajně opustili především kvůli vidině lepšího života a lepším životním podmínkám na Západě a jejich motivace měla být byla ovlivněna především ekonomickými faktory. Toto dělení převzali i další autoři a zmiňuje se o něm i Miloš Trapl.⁵⁵ Je pravda, že podmínky, ve kterých lidé odcházeli v roce 1968 či v roce 1969, byly velmi rozdílné oproti konci čtyřicátých let. Dlouhou dobu byla v platnosti pravidla pro cestu do zahraničí schválená v Akčním programu KSČ 5. dubna 1968. Hranice byly dlouho otevřené, až do 9. října 1969, kdy byla zrušena platnost výjezdních doložek. Také přijímání uprchlíků bylo v zemích, kam tehdy přicházeli a ve kterých byla koncem šedesátých let hospodářská konjunktura, vstřícnější, než tomu bylo v době po únoru 1948.

Při bližší analýze situace v Československu a při rozboru nahraných rozhovorů s narátory – pamětníky zjistíme, že obraz této „posrpnové emigrační vlny“ a motivy tehdejších odchodů do zahraničí jsou daleko plastičtější a nelze je omezit jen na zlepšení životní úrovně. O zklamání z vývoje v Československu jako pohnutce k emigraci mluvil v rozhovoru například Milan Ráček a vyjádřil tím pocity i ostatních mnou oslovených účastníků této vlny:

„Tak důvody k emigraci. Já myslím, že vám na tuto otázku odpovídají pravděpodobně všichni osmašedesátníci stejně. [...] K tomu opuštění republiky, to bylo tak, že jsme vsadili v podstatě na jednoho koně, a to byla demokratizace. Ty změny byly v tom šedesátém osmém roce evidentní. A najednou měl být konec. Lidé byli nadšení z toho společenského pohybu a najednou byl konec. My jsme to velice trpce nesli.“⁵⁶

Motivům, které vedly tisíce lidí k odchodu z vlasti, bude věnována jedna z následujících kapitol, nicméně již z výše uvedeného je patrné, že pro velkou část z nich nebyla ekonomická motivace primární. V knize *From Dubcek to Charter 77*, vydané k desátému výročí okupace Československa, popisuje historik Vladimír Kusin tři hlavní důvody, které přiměly většinu uprchlíků k odchodu ze země. Patřily mezi ně obavy z budoucího domácího vývoje, znechucení z brutálního ukončení reformního procesu v Československu, a nakonec vize materiálního přilepšení.

54 Pavel Tigrid psal svou knihu o politické emigraci v roce 1974 a kromě hodnocení činnosti různých exilových skupin v ní předjímal i vývoj mezinárodních vztahů a roli českého a slovenského exilu v bipolárním světě. Viz TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990.

55 TRAPL, M.: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 74.

56 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

Jak následně dodává, většina těch, co opustili vlast, jednala na základě více než jen jednoho motivu.⁵⁷

Velkou roli při rozhodování, zda odejít, či zůstat, hrála ovšem nemožnost návratu a neblahá vidina přerušení rodinných kontaktů, stejně jako vědomí, že odchod zkomplikuje situaci členům rodiny, kteří setrvali ve vlasti. Komunistický režim pochopitelně ochod svých občanů na Západ nelibě nesl a nejenže trestal odnětím svobody až na pět let (podle § 109 trestního zákona)⁵⁸ ty, kteří se k tomuto kroku odhodlali, ale šikanoval nejrůznějšími překážkami i jejich příbuzné, kteří zůstali doma v Československu (často ekonomickým a společenským degradováním). To vše znamenalo obrovský psychologický tlak, kterému museli uprchlíci čelit před svým odchodem z domova i po něm. Ještě jednou si dovoluji citovat spisovatele Milana Ráčka:

„A když jsme odcházeli, tak jsme opravdu odcházeli navěky. Nedovedli jsme si představit, že bychom se tam jednou vrátili.“⁵⁹

Souhlasím s názorem Miloše Trapla, který se kloní k tomu, aby i ti, kteří odešli proto, „aby nemuseli znovu žít v politickém ovzduší diktatury a útlaku [...], a šli, prostě řečeno, za svobodou“,⁶⁰ byli označováni termínem „exulanti“. K exulantům řadí Trapl i ty, kteří byli přinuceni k odchodu za hranice režimem v sedmdesátých a osmdesátých letech (například v rámci akce Asanace), nebo kterým byl znemožněn návrat do vlasti, jako třeba kardinálu Josefu Beranovi či spisovateli Pavlu Kohoutovi. Proto se v této knize bude o *emigraci* mluvit pouze jako o aktu opuštění rodné země a o stavu, ve kterém se v zahraničí ocitly tisíce Čechů a Slováků jako o *exilu*. Zároveň československé občany, kteří emigrovali, budu v následujících kapitolách charakterizovat termínem *exulanti*, anebo – terminologií archivních pramenů v Rakousku či Švýcarsku – pojmem *uprchlíci* (die Flüchtlinge, refugees).⁶¹

O definici uprchlíka tak, jak byla stanovena v *Úmluvě o právním postavení uprchlíků* přijaté v roce 1951 Valným shromážděním OSN v Ženevě,⁶² jsem se

57 “[It] consisted of three basic factors: disgust over the forcible termination of the reformist experiment; fear of the turn which future events in Czechoslovakia could take, and the vision of material betterment for themselves and their children.” Viz KUSIN, Vladimír V.: *From Dubcek to Charter 77. A study of ‘normalization’ in Czechoslovakia 1968–1978*. Edinburgh 1978, s. 172.

58 Sběrka zákonů č. 140/1961 [online]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrnceni-hranice/dokumenty/zakon140-1961.pdf> [cit. 2017-01-23].

59 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

60 TRAPL, M.: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 15.

61 Fondy rakouského i švýcarského ministerstva vnitra hovoří o československých uprchlících (*tschechoslowakische Flüchtlinge*). Viz označení fondu ve Švýcarském spolkovém archivu (SBB, f. Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge.)

62 „Uprchlík je osoba, která se nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám

opíral již ve své diplomové práci *Videňští Češi po 40 letech*, na kterou nyní v řadě ohledů navazují.⁶³ Nejenže byli na základě této definice přijímáni českoslovenští občané západními hostitelskými zeměmi po srpnové invazi, ale zároveň mi tento pojem dovoluje vyhnout se negativně hodnotícímu náboji, který obsahují termíny *émigrace* nebo *emigranti* pro řadu narátorů. Za emigranty byli starší generací exulantů často označováni lidé spojení výhradně s ekonomickými zájmy, kteří údajně odcházeli na „zlatý Západ“ za vidinou rychlého zbohatnutí. Hanlivé označení „emigrant“ znamenalo v některých kruzích českých starousedlíků nebo pouňorových exulantů ve své podstatě totéž, co zlatokop deformovaný komunistickým režimem a nemající žádné národní cítění.⁶⁴ Nesmíme také zapomínat, že rovněž komunistický režim v Československu označoval odchod do zahraničí za „emigraci“, kterou často spojoval s adjektivem „zrádná“.

3.2 Češi, Slováci a Českoslováci

Problém s terminologií nastává i u pojmů český, slovenský a československý. Československá socialistická republika byla podle Ústavního zákona 100/1960 Sb. ze dne 11. července 1960 především „republikou československého pracujícího lidu“, založená na „pevném svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele stála dělnická třída“.⁶⁵ Podle článku jedna ústavy šlo o stát dvou rovnoprávných bratrských národů, Čechů a Slováků, jak pravil v ústavě článek jedna. Rakouské, švýcarské, ale i úřady dalších zemí západního světa pochopitelně přistupovaly k uprchlíkům jako k občanům Československa a v archivních materiálech nalezneme převážně zmínky o Českoslovácích, československých uprchlících, případně o československých turistech, kteří se v prvních dnech po Sovětské invazi nemohli vrátit do vlasti.⁶⁶

nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám, odmítá ochranu své vlasti.“ Viz Úmluva o právním postavení uprchlíků [online]. Dostupné z: <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf> [cit. 2017-01-22]. Více o tématu uprchlictví: GOODWIN-GILL, Guy: *The refugee in International Law*. New York 2007.

63 HAVÁČ, O.: *Videňští Češi po 40 letech*, s. 13–14.

64 Proto i historik Bořivoj Čelovský při publikování dopisů účastníků českého exilu uvedl název své knihy v uvozovkách. Viz ČELOVSKÝ, Bořivoj: „*Emigranti*“. *Dopisy politických uprchlíků z prvních let po „Vítězném únoru“ 1948*. Šenov u Ostravy 2008.

65 Toto znění ústavy platilo až do října 1968, kdy byl schválen ústavní zákon č. 143/1968 Sb. o československé federaci. Text ústavy z roku 1960 viz Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 100/1960 Sb. [online]. Dostupné z: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html [cit. 2017-02-06].

66 O situaci československých turistů v Rakousku viz STERN, Silke: *Die tschechoslowakische Emigration. Österreich als Erstaufnahme- und Asylland*. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1025–1042. Zároveň ve švýcarském

Nicméně v exilu bylo spolužití obou „bratrských národů“ komplikované. Obě národní skupiny převážně tihly k formování vlastních organizací, spolků a klubů, které zřídkakdy spolupracovaly. To bylo dáno předchozím společenským vývojem i rozdílnými cíli exilových skupin, přičemž neuralgický bod představoval už Košický vládní program z 5. dubna 1945. Ten mimo jiné zakázal vládní pravicové strany, potvrdil přeorientování zahraniční politiky na Sovětský svaz a výrazně změnil tvář poválečného Československa. Jablkem sváru byl pro Čechy a Slováky žijící ve vlasti i v exilu. Ostře proti němu vystupovala skupina kolem generála Lva Prchalý. Celou situaci popisuje doktor Cholínský zabývající se exilovým politickým aktivismem jako „nesmiřitelný rozkol“.⁶⁷ Problémem bylo, že slovenský poválečný a poúnorový exil byl formován nejen demokratickými a církevními představiteli (Josef Lettrich, Dušan Tóth), ale i bývalými členy Hlinkovy slovenské lidové strany a představiteli Slovenské republiky (Ferdinand Ďurčanský, Karol Sidor), kteří v poválečném období usilovali o obnovení slovenské státnosti.⁶⁸ Pro český exil byla primární obnova demokratických poměrů v zemi, zatímco pro velkou část slovenských exulantů hrála, vedle pádu komunistického režimu v Československu, zásadní roli také otázka národního sebeurčení.

To vytvářelo mezi oběma exilovými skupinami řadu třecích ploch. Rozdílná stanoviska byla patrná například při vzniku Rady svobodného Československa, organizace s ambicí zastupovat celý československý exil.⁶⁹ Pokusy o dosažení československé dohody, které na její půdě probíhaly, skončily neúspěchem. V záznamu z panelové diskuse věnované českému a slovenskému exilu zmiňuje Jiří Pernes, že „jakkoliv čeští politikové verbálně uznávali existenci svěbytného slovenského národa, nebyli ochotni akceptovat požadavky, s nimiž slovenští členové Rady svobodného Československa vystupovali“.⁷⁰ Rozpory se projevovaly uvnitř exilových organizací a mezi nimi, ale dotýkaly se exulantů i v osobní rovině. Několik narátorů ve Švýcarsku i Rakousku popisovalo v rozhovorech tento ambivalentní vztah, který panoval mezi oběma exilovými skupinami. Josef Blažek, praktikující katolík, který chtěl dát zapsat v polovině osmdesátých let své syny na Slovenské gymnázium v Římě, uvedl:

spolkovém archivu je k dispozici celý fond nazvaný Českoslovenští uprchlíci pod signaturou 255. 2. Viz SBB, fond Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge.

67 CHOLÍNSKÝ, Jan: *Nesmiřitelný rozkol 1948–1956. Politický aktivismus v první etapě českého exilového hnutí*. Securitas imperii 16, 2010/1, Praha, s. 52–87.

68 Literatura k slovenskému exilu viz ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994.

69 O vzniku, činnosti i problémech Rady svobodného Československa existuje řada odborných publikací například: JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996.

70 *Záznam panelové diskuse. Slovenský, český a československý exil po roku 1945*. In: Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno 2005*, s. 90.

„Jenže Češi a Slováci to... Spoustě Slovákům byl bližší slovenský komunista než český katolík. Ten nacionalismus tam byl hodně cítit. Tam jich bylo hodně v Mnichově ještě z toho Slovenského státu. Pak tam ale oba kluci studovali a Petr tam maturoval.“⁷¹

Jiný příklad zmínil v rozhovoru Stanislav Kráčmer, který po svém odchodu z Československa bydlel krátkou dobu u slovenské rodiny ve švýcarském Boudry:

„Já jsem se dostal do Boudry a ze začátku to bylo dobré, ale pak začaly ty národnostní problémy mezi Čechy a Slováky. To jsem neznal. [...] A najednou jsem narazil na: ‚Češi jsou lepší pečeni v troubě!‘ Při večeri, kdy se trochu pilo, tak najednou přišlo: ‚Češi jsou lepší pečeni v troubě!‘“⁷²

I přes pomoc, kterou mu slovenská rodina poskytla, začaly problémy narůstat a vedly nakonec Stanislava Kráčmera k odchodu. Přestože národnostní rozdíly nebyly, jak následně pan Kráčmer dodává, pro rozhodnutí odejít těmi nejdůležitějšími, vždy představovaly citlivé téma. O vztahu obou národů v exilu bude ještě řeč v kapitole o české národní identitě, nicméně podle Ladislava Holého byl jedním z hlavních důvodů vzájemného nepochopení fakt, že Češi vnímali Československo, které bylo mnohonárodním státem již od svého vzniku, jako *svůj* národní stát. Jeho vznik pro ně představoval obnovení české státnosti po třech stoletích „temna“.⁷³ Naopak pro část slovenské veřejnosti znamenal československý stát dominanci Prahy, ztělesňovanou nejprve českými úředníky a inteligencí působící na Slovensku, následně Komunistickou stranou Československa a v šedesátých letech nejmocnějším mužem v zemi – prvním tajemníkem ÚV KSČ a zároveň prezidentem – Antonínem Novotným. Toto rozdílné vnímání společného státu u české a slovenské části republiky popisuje i řada dalších autorů, i když ne tímto zjednodušeným schématem.⁷⁴ V exilu se národnostní problémy projevovaly nezakrytě a promítala se do nich složitá historie Československa.

Zajímavé přitom je, že část českých spolků a organizací v Rakousku, ale i ve Švýcarsku, nesla názvy zahrnující obě národní skupiny. Mezi tyto spolky patřily Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku nebo Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku i Svaz spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku. Tyto spolky sice vědomě sdružovaly Čechy a Slováky, ale cestu si do nich našlo jen nepatrné procento Slováků. To jen zvýrazňuje fakt, že to byli především Češi, kdo se plně ztotožňoval s idejí Československa jako státu dvou rovnoprávných národů. Navíc slovenský exil, kromě komplikovaného vztahu k Čechům a Českosloven-

71 Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem Blažkem, Praha 14. 7. 2013.

72 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

73 HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha 2010, s. 87–95.

74 Skvělý rozbor krizového roku 1968 a vztahu mezi Čechy a Slováky podal Petr Pithart ve své knize o roce 1968 v kapitole Češi a „soudruzi ze Slovenska“. Viz PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. Praha 1990. Dále například RAŠKA, Francis: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa 1949–1961*. Praha 2009.

sku, byl uvnitř ještě rozdělen na konfesní bázi. Vedle katolických spolků a skupin existovaly organizace převážně evangelické. Například naprostá většina členské základny Demokratické strany byla augsburského vyznání. Až v sedmdesátých letech 20. století byla založena organizace alespoň formálně sjednocující slovenské exulanty: Světový kongres Slováků, který ale přes výraznou aktivitu měl skutečně činných členů jen okolo 100.⁷⁵

Problematika vztahu obou exilových skupin by vydala na samostatnou publikaci. Tento nástin složitého vývoje představuje především zdůvodnění pro použitou terminologii v této knize, která pojednává o *českém* exilu. Přídavné jméno *československý* využívám jen v případech, v nichž se jedná o Čechy a Slováky jako o občany státu a vždy s odkazem na příslušné archivní zdroje. Důvodem je, že přijímající státy přistupovaly k oběma národnostem jako k jedné skupině, tedy jako k *československým uprchlíkům*. Problém činí pochopitelně statistické údaje, protože z nich není možné určit přesné počty Čechů a Slováků, kteří odešli do exilu (především pro roky 1968 a 1969). Část autorů odhaduje, s jistou dávkou opatrnosti, že poměr mezi oběma národnostmi, tedy mezi Čechy a Slováky, byl v exilu 4 : 1. Odpovídají tomu i statistiky v dokumentech Státní bezpečnosti z archivu Ústavu paměti národa v Bratislavě uvedené v článku Ivici Bumanové, kdy například za rok 1979 odešlo z ČSSR celkově 4 152 občanů, přičemž ze SSR to bylo 1 079.⁷⁶

3.3 Asimilace a integrace

Problém s terminologií nastává i u dalších klíčových pojmů této knihy – asimilace a integrace. Oba pojmy se používají v různých akademických oborech (sociologii, etnologii, antropologii, psychologii, pedagogice a dalších)⁷⁷ a jejich významy se v některých případech doplňují nebo překrývají, v jiných zase liší. Zároveň bývají oba termíny nahrazovány jinými, jako jsou adaptace či akulturace. Aby toho nebylo málo, tak i autoři zabývající se problematikou Čechů žijících v Rakousku, zejména ve Vídni, používají oba termíny. Část z nich popisuje proces, kterým příslušníci české menšiny procházeli, jako *asimilaci*, jiní zase jako *integraci* či *akulturaci*.⁷⁸

75 *Záznam panelové diskuze*, s. 89.

76 BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 62.

77 V pedagogice je termín integrace často spojován s konceptem inkluze. Například: HÁJKOVÁ, Vanda – STRNADOVÁ, Iva: *Inkluzivní vzdělávání*. Praha 2010.

78 O *asimilaci* vídeňských Čechů píšou Karl Brousek nebo Regina Wonisch: BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*; WONISCH, R. (ed.): *Tschechen in Wien*. Naproti tomu autoři jako Vlasta Valešová nebo Věra Mayerová dali přednost termínu *integrace*: VALEŠ, Vlasta: *Die Integration der tschechoslowakischen Flüchtlinge in die tschechische Volksgruppe in Wien nach 1968*. Der Donauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa 48, 2008/1–2, s. 135–143; MAYEROVÁ, Věra: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni*. Český lid 88, 2001/2, s. 123–164.

Nezbývalo mi tedy nic jiného, než se vrátit ke kořenům a vyjít ze základních definic obou pojmů a zjistit, který nejvíce odpovídá cíli výzkumu.

3.3.1 Asimilace

Asimilace (z latinského *assimilare*) znamená připodobnit nebo přizpůsobit, v tomto případě tedy přizpůsobení se nově příchozích hostitelské majoritní společnosti. Jedná se komplexní proces, zahrnující přejímání zvyků, jazyka a kultury většinové společnosti. Rozdíl nastává v popisu důsledků, ke kterým tento proces vede. V evropském prostředí je asimilace často pojímána jako ztráta původní národní (či kulturní) identity a úplné splynutí jednotlivých imigrantů či celých menšin s hostitelskou společností. Takto asimilaci definuje například v knize *Wegen Überfremdung abgelehnt* Reinhold Jahwari.⁷⁹ Obdobným způsobem popisoval proces asimilace české menšiny do rakouské společnosti i Karl Brousek, na jehož práci o vídeňských Česích navázala řada současných autorů. Brousek rozlišoval asimilaci uvědomělou (buď spontánní, či násilnou – k níž docházelo vlivem politického a sociálního tlaku) nebo neuvědomělou, kdy se ztrácí vědomí sounáležitosti s menšinou, ale mateřský jazyk zůstává.⁸⁰

Jak poukazují mladší autoři Richard Alba a Victor Nee ve své knize *Remaking The American Mainstream*, ze které jsem vycházel při psaní diplomové práce, takto chápaný pojem asimilace byl od šedesátých let 20. století terčem kritiky jako projev „*blahosklonného a povyšného etnocentrismu*“.⁸¹ Sami definovali asimilaci dané skupiny jako ubývání etnických rozdílů a z nich pramenících sociálních a kulturních rozporů. Čím méně měl „*jedinec význačných etnických rysů, tím méně jeho příslušnost k původnímu etniku hrála roli v každodenních sociálních interakcích*“.⁸²

Takto odlišně používaný koncept asimilace nalezneme i u řady dalších autorů pocházejících ze Spojených států nebo Kanady. Ti proces přizpůsobování chápali na principu vzájemnosti, tedy že příchod imigrační vlny ovlivňuje i majoritní společnost. Margitta Urbanek poukazuje na práce akademiků z vlivné Chicagské školy (Thomas Williams, Florian Znaniecki), kteří se jako jedni z prvních začali zabývat kulturní a sociální organizací imigrantů v USA a jejich adaptací na Nový

79 „*Das Phänomen [der Assimilation] umfasst den Verlust der ursprünglichen nationalen Identität und das ideologische Bekenntnis zu einer anderen Nation. [...] Das Konzept der Assimilation beinhalten, dass sich EinwanderInnen kulturell vollständig der Aufnahmegesellschaft anpassen.*“ JAHWARI, Reinhold – PELINKA, Anton (eds.): *Wegen Überfremdung abgelehnt. Ausländerintegration und symbolische Politik*. Wien 2006, s. 6.

80 BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*, s. 120–122.

81 ALBA, Richard – NEE, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Harvard 2003, s. 1.

82 „*Individual ethnic origins become less and less relevant in relation to the members of another ethnic group.*“ ALBA, R. – NEE, V.: *Remaking the American Mainstream*, s.11.

svět.⁸³ Představuje také teoretické modely profesorů Richardsona, Tafta nebo Eisenstadta, které popisují vzájemné působení a ovlivňování imigrantů a většinové společnosti, ke kterému v průběhu asimilace dochází. Podle Noaha Eisenstadta je to zároveň i sociální struktura přijímací společnosti, která se musí změnit, aby se přistěhovalci mohli plně začlenit a podílet se na chodu jejích institucí.⁸⁴

Jindy ovšem bývá proces asimilace pouze součástí širších teoretických koncepcí, jako je tomu například u prací profesora sociologie z univerzity v Mannheimu Hartmuta Essera. Ten věnuje pozornost vlivu kultury a dává přednost termínu *akulturace*. Zdůrazňuje, že během procesu přizpůsobování dochází u nově příchozích k přebírání kulturních vzorů, postupů a vlastností hostitelské společnosti. Asimilace pak bývá až výsledkem akulturace. Esser podle míry začlenění imigrantů dělí akulturaci na čtyři základní typy: na asimilaci, integraci, segregaci nebo marginalizaci.⁸⁵ Akulturace je definována jako změna kultury daná „*spojením dvou nebo více autonomních kulturních systémů*“.⁸⁶

Z uvedeného je patrné, že teorie popisující začleňování nově příchozích do majority se mohou překrývat a doplňovat. Popisují stejný proces z různého úhlu pohledu. V této knize dávám před *asimilací* a *akulturací* přednost konceptu *integrace*, aniž bych tím ale zpochybňoval práci svých předchůdců zabývajících se Čechy v Rakousku nebo Švýcarsku. Předně je potřeba zdůraznit, že se ve svých publikacích věnovali často starším obdobím (nejčastěji přelom 19. a 20. století), kdy byly asimilační tlaky na českou menšinu velmi silné a k asimilaci coby úplnému splynutí příchozích s majoritou, jak ji definoval Jahwari, docházelo běžně. Zároveň se proces asimilace, o kterém mluvil například Karl Brousek, nejvýrazněji projevuje až u potomků přistěhovalců, tedy ve druhé a třetí generaci. Předmětem mého výzkumu, smím-li je tak nazvat, jsou ale příslušníci první generace českých exulantů (a jejich životopisná vyprávění). Ti se sice do značné míry začlenili do společnosti hostitelských zemích, ale asimilační praxe u nich našla jen omezené uplatnění.

83 Jejich několikasvazková kniha o polských přistěhovalcích a jejich rodinách v USA vyšla poprvé v roce 1918 a bývá považována za jednu z klasických prací současné sociologie. Viz ZNANIECKI, Florian – THOMAS, William: *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*. New York 1918.

84 Viz URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 61.

85 Tamtéž, s. 65.

86 “Culture change that is initiated by the conjunction of two or more autonomous cultural systems.” Viz BERRY, John: *Acculturation. Living successfully in two cultures*. International Journal of Intercultural Relations 29, 2005, s. 701 [online]. Dostupné z: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014717670500132X> [cit. 2017-01-25].

3.3.2 Integrace

Ze sociologického hlediska znamená integrace (z latinského *integrō* – zcelovat) proces začleňování jednotlivců nebo celých skupin do již existujících sociálních struktur hostitelské společnosti neboli začleňování do socioekonomického, právního a kulturního systému majority. Pojem integrace použila i Věra Mayerová ve své studii věnované integračnímu procesu české menšiny ve Vídni⁸⁷ nebo Irena Mlynář-Dubská ve svém výzkumu *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*.⁸⁸ O výsledky jejich bádání se při řešení této problematiky opírám i já. Stejně tak pracuje s tímto termínem Margita Urbanek, která dodává, že i když se „*jedinec stane v procesu integrace součástí hostitelské země, kulturní integrita původní společnosti zůstane zachována*“.⁸⁹

Friedrich Heckmann, emeritní profesor sociologie na Univerzitě Otto-Friedricha v Bamberku a ředitel výzkumného institutu zabývajícího se migrací v Evropě (European forum for migration studies), integraci dále dělí do čtyř typů: na integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační. 1) Strukturální integrace znamená nabití práv, která umožňují přístup k pracovním pozicím a k získání postavení v klíčových institucích hostitelské společnosti. Pod tuto kategorii spadá přístup ke vzdělávacímu systému, pracovnímu trhu, bydlení a možnost získat občanství. 2) Kulturní integrací se rozumí „*kognitivní, behaviorální a kulturní změny v osobnosti*“.⁹⁰ Tyto změny se netýkají výhradně imigrantů a jejich potomků, ale jedná se o vzájemný proces mezi imigranty a hostitelskou společností, který pozměňuje i samotnou hostitelskou společnost. 3) Sociální integrace zahrnuje osobní život imigrantů. Patří sem členství v nejrůznějších zájmových organizacích, navazování přátelství, partnerských vztahů a celková sociální interakce. 4) Identifikační integrace vypovídá o vytvoření pocitu sounáležitosti a ztotožnění se nově příchozích (migrantů či uprchlíků) s novou zemí (popřípadě s daným etnikem či národem).⁹¹

O model profesora Heckmanna a jeho týmu se opírám v této knize nejvíce. Takto definovaný pojem integrace mi totiž dává největší prostor k detailní obsahové analýze nahraných rozhovorů s oslovenými narátory. Zároveň mi umožňuje lépe popsat proces, kterým narátoři procházeli a který do značné míry formo-

87 MAYEROVÁ, V.: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni*, s. 123–164.

88 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*.

89 Die kulturelle Integrität mit der Herkunftsgesellschaft bleibt erhalten, aber man wird trotzdem ein Teil der neuen Gesellschaft. So entsteht eine pluralistische Gesellschaft. URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 67.

90 “[Cultural integration] refers to processes of cognitive, cultural, behavioural and attitudinal change of persons. It concerns primarily the immigrant and their descendants, but is an interactive, mutual process that changes the settlement society as well.” HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Oldenburg 2016, s. 10.

91 Tamtéž.

val způsob, jakým následně prezentovali svou národní identitu. Výzkumu se totiž účastnili lidé začlenění (na více úrovních) do rakouské společnosti, ale zároveň pociťující sounáležitost s národem, který byli nuceni opustit před téměř půlstoletím.

3.4 Identita a národní identita

Začněme nejprve u kritiky identity jako analytického pojmu, kterou představili ve své vlivné studii sociologové Rogers Brubaker a Frederick Cooper v časopise *Theory and Society*.⁹² Problém termínu *identita* spočívá, jak tvrdí, v jeho nadužívání, nadprodukcii a z toho pramenícího znehodnocení. Vedle identity jako *analytické kategorie* využívané ve vědeckých studiích, totiž existuje identita i jako kategorie praxe – tedy jako pojem běžně používaný v každodenním životě (stejně jako národ, rasa nebo třída) různými sociálními aktéry (například politiky). Problém nastává v momentě, kdy se začínají obě kategorie v důsledku jejich nadužívání volně zaměňovat a jejich hranice stírat. Pojem *identita* se v humanitních vědách aplikoval od osmdesátých let minulého století podle autorů tak často a v tak různých významech, že „*znamenal buď příliš málo, příliš hodně nebo v důsledku rozporů neznamenal vůbec nic*“.⁹³ Na straně jedné, především u starších publikací, představovala identita neměnné jádro osobnosti, které každý jedinec má, nebo o jehož získání by měl usilovat. Stejně tak na kolektivní úrovni znamenala v tomto pojetí *identita skupiny* její stěžejní jednotu (v anglickém originálu tzv. *sameness*), a to jak subjektivně pociťovanou, tak i objektivně existující. Na druhou stranu odborníci, kteří oprávněně odmítali tuto definici pojmu, shledali identitu jako fluidní, neuchopitelnou a proměnlivou a výhradně sociálně konstruovanou.⁹⁴ Brubaker spolu s Cooperem proto odmítli používání identity jako analytického termínu a místo něj navrhli používání jiných, vhodnějších pojmů – *identifikace, sebeporozumění (self-understanding) a přináležitost ke skupině*.⁹⁵

Na obdobné obtíže narazíme při snaze definovat identitu národní, respektive národ sám.⁹⁶ Latinský pojem *natio* odkazuje k místu narození nebo k místu původu. Ve středověku termín zahrnoval jen politicky privilegované vrstvy státu. Národ (slovy Brubakera a Coopera) jako kategorie praxe čili v tom smyslu, jak tomuto pojmu dnes běžně rozumíme, je spojen až s průmyslovou revolucí a národním

92 BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 1–47.

93 Tamtéž, s. 10.

94 Takto je termín *identita* používán například v publikaci KUČERA, Rudolf (ed.): *Identity v českých zemích v 19. a 20. století. Hledání a proměny*. Praha 2012.

95 BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 14.

96 Skvělá je v tomto ohledu „čítanka“ textů významných autorů věnujících se národu, nacionalismu a národní identitě sestavena profesorem Hrochem. Viz HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha 2003.

obrozením, respektive se ztotožněním lidu a státu během Americké a Francouzské revoluce, jak tvrdí Eric Hobsbawm.⁹⁷ Nejčastěji se uvádí definice pojednávající o společenství lidí žijících na společném území, hovořících jedním jazykem a sdílejících stejnou kulturu a historii. Často býval dáván do protikladu národ etnický a politický.⁹⁸ První měl být založen na společném jazyku, kultuře a historii, ten druhý potom primárně na občanství a přináležitosti ke státu. Ernest Gellner uvádí, že průmyslová revoluce a nacionalismus jako politická ideologie utvářely moderní národy v 19. a 20. století. Nacionalismus pak, zvláště v nacistickém pojetí krve a půdy (*Blut und Boden*), spojeném s konceptem životního prostoru, vedl k válečné katastrofě.⁹⁹

Vzhledem k historickému zatížení nacionalismu a negativním konotacím, které tento pojem obsahuje, navrhli autoři – mezi nimi i Miroslav Hroch – nahradit jej pojmem *národní identita*, jehož výhodou je hodnotová neutralita a možnost kombinovat jej s dalšími druhy identit, jako například s identitou státní, regionální nebo etnickou.¹⁰⁰ Národní identita je podle definice Montserrat Guibernau, z jejíhož díla jsem čerpal při psaní své diplomové práce, „kolektivním postojem založeným na přesvědčení o přináležitosti ke stejnému národu a na přesvědčení o sdílení vlastností, které tento národ odlišují od ostatních“.¹⁰¹ Guibernau navíc rozlišuje pět rovin, z nichž se národní identita skládá: psychologickou, kulturní, teritoriální, historickou a politickou. Toto rozdělení jsem chtěl využít i při psaní této knihy, ale následná analýza nahraných rozhovorů ukázala, že k jeho provedení neexistuje dostatečné množství dat pro obě skupiny, tedy pro Čechy v Rakousku a ve Švýcarsku. Navíc členit výpovědi narátorů do představených kategorií by neznamenal žádný přínos oproti zjištěním již uvedeným v magisterské práci.¹⁰²

Pro větší upřesnění jsem se měl proto v úmyslu využít teorii Anthonyho Smithe, který definoval národ v knize *National Identity* jako „pojmenovanou lidskou populaci

97 HOBBSAWM, Eric: *Národy a nacionalismus od 1780*. Program, mýtus, realita. Praha 2000. Z českých historiků zabývajících se procesem vzniku moderních národů nesmím opomenout zmínit Hrocha a jeho hojně citovaná *Evropská národní hnutí*. Viz HROCH, Miroslav: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha 1986.

98 Na této dichotomii byla založena i vlivná teorie historika Hanse Kohna dělící nacionalismus na „západní“ s důrazem na občanská práva a demokracii, v protikladu k nacionalismu „východnímu“ stojícím na odvěkém pokrevním svazku členů národa. Viz KOHN, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York, 1944.

99 GELLNER, Ernest: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993. Více o konceptu *Blut und Boden* např. LOVIN R., Clifford: *Blut Und Boden. The Ideological Basis of the Nazi Agricultural Program*. Journal of the History of Ideas 28, 1967/2, s. 279–288 [online]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2708423> [cit. 2017-02-07].

100 HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009, s. 37.

101 GUIBERNAU, Montserrat: *The Identity of Nations*. Cambridge 2007, s. 11.

102 HAVÁČ, O.: *Vídeňští Češi po 40 letech*, s. 55–71.

sdílející historické území, společné mýty a historickou paměť, masovou veřejnou kulturu, společnou ekonomiku a pro všechny členy společná zákonná práva a povinnosti.¹⁰³ Nicméně v průběhu terénního výzkumu při snaze aplikovat tuto teorii na český exil ve 20. století jsem narazil na množství obtíží. Důvodů byla celá řada. Lidé, kteří žili mimo hranice své vlasti téměř padesát let, nejenže nesdíleli historické území a zákonná práva a povinnosti s občany Československa, natož společnou ekonomiku, ale po tak dlouhé době života mimo svůj původní domov ani masovou veřejnou kulturu. Dokonce i historická paměť se lišila, a to jak mezi exulanty a obyvateli Československa, tak i mezi jednotlivými exilovými skupinami. Při rozhovorech s příslušníky různých českých skupin v zahraničí jsem zjistil, že národní identita jako „*kolektivní postoj založený na přesvědčení o příslušnosti ke stejnému národu*“¹⁰⁴ znamenal pro každou ze skupin něco jiného. Právě z tohoto rozporu se zrodila jedna z hlavních otázek mého výzkumu: *Existuje něco, co i přes všechny rozpory Čechy v exilu spojuje?*

Rozhodl jsem se proto přenést pozornost plně na pořízené rozhovory a nechat narátory vedle vyprávění životních příběhů zodpovědět i otázku zjišťující jejich vlastní pohled na českou národní identitu neboli odhalit tazateli, za koho se sami považují v rámci národa. Benedict Anderson definuje ve své knize *Imagined Communities* národ jako „*pomyslné politické společenství – a to existující v představách jako společenství ze samé své podstaty vnějškově ohraničené a surchované*“.¹⁰⁵ Pomyslné neznamená v žádném případě vymyšlené či vykonstruované. Naopak společenství se stává národem, teprve až je každý z jeho příslušníků schopen si představit, že je součástí pospolitosti lidí, které nikdy osobně nepoznal a ani nepozná a kteří žijí na teritoriu, které si může rovněž pouze představovat. Národ je v těchto představách vnějškově ohraničený, surchovaný a vždy jako společenství, kde působí „*hluboká horizontální spřízněnost*“.¹⁰⁶

Právě tyto představy spojené s českým národem a verbalizované v naraci jsou podstatou předkládané knihy. Jde mi o to zachytit českou národní identitu ve vyprávění právě jako kategorii praxe, tedy jakým způsobem rozumí tomuto pojmu sami narátoři, jakými významy jej naplňují, respektive jakými cestami toto vědomí vlastní příslušnosti k národu vytvářejí v rozhovorech. Otázkou je, jakých obsahů „češství“ v životopisných vyprávěních nabývá a zda se tyto obsahy nějakým způsobem liší u skupin Čechů žijících ve dvou různých státech. Je to právě pojetí národa

103 Tento český překlad pochází z pera Jany Ogrocké a nalezneme jej v již jednou zmíněné čítance profesora Hrocha. Viz SMITH, Anthony D.: *Etnický základ národní identity*. In: Hroch, M. (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*. Čítanka textů. Praha 2003, s. 270–296.

104 SMITH, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford 1999, s. 101.

105 “It [the nation] is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.” Viz ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities*. London 1991, s. 49. V překladu Jany Ogrocké viz HROCH, M. (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*, s. 243.

106 Tamtéž, s. 245.

jako kategorie praxe, které nakonec z nahraných výpovědí skládá mozaiku toho, jaké je to být Čechem za hranicemi.

Na tomto místě musím ještě zmínit jeden podstatný fakt: výzkum opomíjí početnou skupinu občanů Československa, kteří odvrhli z některých níže uvedených důvodů v průběhu integračního procesu „české já“ a přestali se s českým národem a Československem identifikovat. Hlas v tomto výzkumu nezískali ne proto, že by jejich pohled na zkoumanou problematiku byl marginální, ale především kvůli zvolené strategii sběru dat, v jejímž rámci bylo vybranými metodami (sněhová koule a archivní výzkum) obtížné s těmito lidmi navázat kontakt a přesvědčit je k účasti na výzkumu věnovaném národní identitě. Ač jsem realizoval jeden telefonický rozhovor s účastnicí posrpnové exilové vlny, která se již s Československem, respektive Českou republikou, dle svého vyjádření neidentifikovala, nebylo v mých silách přesvědčit ji ke spolupráci na badatelském projektu.¹⁰⁷

3.5 Paměť, vyprávění a orální historie

Nejprve se ale musím vrátit k orální historii, či spíše k procesu nahrávání rozhovorů jakožto prostoru, kde dochází k vzájemné interakci mezi narátorem a tazatelem. Během rozhovoru se totiž vytváří materiál, který se následně přepisuje, analyzuje, popisuje a v některých případech ukládá do archivu či rovnou zveřejňuje. V rámci tohoto procesu vzniká to, co bude později nazváno (orálně) historickým pramenem. Co ale onen historický pramen je? A mají vůbec nahrané rozhovory právo být nazývány historickými prameny? Vzhledem k tomu, že pramenem mohou být jakékoli artefakty lidské činnosti vypovídající o minulosti, tak pod tuto kategorii nahrané rozhovory samozřejmě spadají. Problém zde však představují lidská paměť a interakce tazatel – narátor.

3.5.1 Paměť

O paměti, jejím fungování a významné roli v rámci historického bádání existuje celá řada kvalitních studií a publikací.¹⁰⁸ Rozmach badatelského zájmu o tento fenomén se odráží ve vzniku nového akademického oboru, tzv. paměťových studií (*Memory studies*). Paměť se stala optikou k nahlížení na minulost, stejně jako klíčem k porozumění fungování společnosti. Teoretické koncepty kolektivní paměti,¹⁰⁹

107 Jednalo se o rozhovor s paní Mílou B., která žila v rakouském Fladnitz an der Teichalm. Viz Soukromý archiv autora, záznam o rozhovoru s Mílou B., Sloup 15. 3. 2015.

108 Dobrý přehled nabízí studie: ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v paměťových studiích*. Dějiny – Teorie – Kritika 4, 2007/2, 232–255.

109 Pojmem kolektivní paměti mám na mysli teoretickou koncepci představenou francouzským

kulturní paměti nebo míst paměti „otců zakladatelů“ paměťových studií Maurice Halbwachse, Jana Assmanna nebo Pierra Nory¹¹⁰ pronikly i do historiografie. Slovy Pierra Nory byla dnes „*paměť povýšena do samotného středu dějin*“.¹¹¹ Na tento vývoj hledí Nora kriticky, protože paměť, byť ve středu historie a jakkoliv definována, je vším, jen ne objektivním nástrojem k popisu minulosti.

Ponecháme stranou debaty, nakolik je kolektivní paměť pamětí kolektivu, či individua, a přenesme pozornost na tento modelový příklad, na dva jedince nadané průměrnou schopností si pamatovat události, věci, tváře nebo třeba data – například na manželský pár. Dejme tomu, že během dovolené ve Španělsku, na které spolu byli před sedmi lety, v roce 2013, byli okradeni maskovaným mužem, který je donutil k vydání peněz. Už při hlášení celého incidentu na policii o den později každý z manželů odlišně popisoval nejen muže, který je obral o veškeré úspory, ale i způsob, jak k celému incidentu došlo.

O tzv. záměně neboli o neschopnosti člověka správně přiřadit událost k jejímu zdroji a o dalších problematických faktorech souvisejících s funkcí pamětí pojednává kniha profesora psychologie z Harvardovy univerzity Daniela Schactera *Sedm hříchů paměti*.¹¹² Při popisu nestálosti a „zrádnosti“ paměti ostatně nemusím vytvářet takovéto modelové situace a mohu se opřít o reálné případy. Jeden takový je uveden například na stránkách *Zpravodajství policie České republiky*: Muž z Mladoboleslavska nahlásil 1. října 2013 krádež auta svého otce, ale toto trestní oznámení vzal druhý den zpět, protože ve skutečnosti auto v opilosti půjčil svému kamarádovi a *nepamatoval* si to.¹¹³

Paměť jako schopnost jedince uchovávat informace a ty si potom v rámci vzpomínání vybavovat podléhá různé typologii. Nejčastěji se dělí podle délky

sociologem Mauricem Halbwachsem, která poukazuje na vztah sociálních rámců a paměti. Halbwachs ve svém díle *Kolektivní paměť* vysvětluje, jakým způsobem jsou vzpomínky formovány sociálním okolím a členstvím v určité skupině. Viz HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha 2010. Teorii kolektivní paměti se zabývá z českých autorů například Jakub Mlynář, který uvádí, že „*kolektivní paměť tvoří základ kolektivní identity a odkazuje k sebepejetí skupiny vnímané jako kontinuální subjekt v průběhu času, stejně jako k projevům a snahám o zdůraznění tohoto vnímání kontinuity*“. Viz MLYNÁŘ, Jakub: *Vztah paměti a identity v soudobé sociologii*. In: Maslowski, N. – Šubrt, J. (ed.): *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 270.

110 HALBWACHS, M.: *Kolektivní paměť*; ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001; NORA, Pierre: *Between Memory and History*. Les Lieux de Mémoire. Representations 26, 1989, s. 7–24 [online]. Dostupné z: https://www.jstor.org/stable/2928520?seq=1#page_scan_tab_contents [cit. 2017-01-02]. Česky NORA, Pierre: *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. Cahiers du CEFRES 10, 2010 [online]. Dostupné z: http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1996_mezi_pameti_historii.pdf [cit. 2017-01-02].

111 Tamtéž, s. 63.

112 SCHACTER, Daniel: *Sedm hříchů paměti. Jak si pamatujeme a zapomínáme*. Praha – Litomyšl 2003.

113 Viz BALÁKOVÁ, Ivana: *Auto půjčil kamarádovi, ale nepamatoval si to*. Zpravodajství Policie České republiky, 3. 10. 2013 [online]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/auto-pujcil-kamaradovi-ale-nepamatoval-si-to.aspx> [cit. 2017-02-01].

zapamatovaného (krátkodobá, střednědobá, dlouhodobá) nebo podle typu ukládání informace (vizuální, akustická). Dlouhodobou paměť pak dělí odborníci na deklarativní (vědět, *co* je to kolo)¹¹⁴ a procedurální (vědět, *jak* jezdit na kole). Nikdo z nás si ale nepamatuje a ani nemůže pamatovat všechno.¹¹⁵ Německý historik Johannes Fried poznamenává, že zapamatovaný vjem je ve skutečnosti produktem emocionálně podmíněného a extrémně selektivního procesu zapomínání. S odkazem na odborníky na neurobiologii a neuropsychologii tvrdí, že mezi krátkodobou a dlouhodobou pamětí existuje třetí stupeň, tzv. senzoričká nebo „předřazená paměť“ (*Vorschaltgedächtnis*), která ve skutečnosti rozhoduje – během velmi krátké doby a bez našeho vědomého rozhodnutí – co má být zapamatováno a co naopak zapomenuto.¹¹⁶ Brání tak dlouhodobou paměť před zahlcením. V paměti se proto uchovávají nejčastěji vzpomínky se silným emocionálním nábojem, jako by se jednalo o obrazy „vypálené“ v naší mysli. O tyto signifikantní vzpomínky, okolo kterých se často točí vyprávění životního příběhu narátora, se budu opírat v následné obsahové analýze nahráných rozhovorů.¹¹⁷

Nicméně vzpomínky nejsou stálé a neměnné a ani dlouhodobá paměť není „skladištěm“ minulých událostí a jevů. Vzpomínka, jak uvádí v knize *Koncepty a dějiny* v kapitole věnované paměti Jan Tuček, totiž není objektivním obrazem minulých vjemů, je jejich „neustálou aktualizací, je selektivní, subjektivní, emotivní a výsledná podoba je závislá spíše na principech rekonstrukce a integrace jednotlivých prvků ve chvíli vzpomínání než na minulém vjemu samotném“.¹¹⁸ Zde se dostáváme ke druhému úskalí, které provází nahrávání rozhovorů – je jím zainteresovanost historika jako spolutvůrce orálněhistorického pramene, jinými slovy tazatel sám.

114 Deklarativní paměť bývá ještě dále dělena na sémantickou a epizodickou a některými autory ještě na dějovou a rozpoznávací. Přehled druhů paměti a jejich funkcí je uveden například v práci: NESTÁVALOVÁ, Hana: *Výkon paměťových funkcí u dospělých osob s narušenou komunikační schopností*. Rigorózní práce na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Praha 2007, s. 19 [online]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/125866> [cit. 2017-02-01].

115 Tedy až na jednu výjimku. Jeden takový kuriózní případ existuje. Je jím paní Jill Price, o které referuje článek v magazínu *Der Spiegel*, která si podle svých vlastních slov pamatuje vše od 5. 2. 1980. Více SHAFY, Samiha: *Mein Kopf zeichnet jede Minute meines Lebens auf*. *Der Spiegel*, 19. 11. 2008 [online]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/frau-mit-perfektem-gedaechtnis-mein-kopf-zeichnet-jede-minute-meines-lebens-auf-a-590935.html> [cit. 2017-02-01].

116 FRIED, Johannes: *Erinnerung und Vergessen. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit*. *Historische Zeitschrift* 273, 2001/3, s. 561–593 [online]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/27634257?origin=JSTOR-pdf> [cit. 2017-02-01].

117 Profesor Norman Denzin z University of Illinois označuje tyto momenty zaznamenané v paměti jako signifikantní (například svatba, promoce, úmrtí blízké osoby atd.) a určující podobu životní příběhu jako *epifanie*. Viz DENZIN, Norman: *Interpretative Biography*. London – New Delhi 1989, s. 33. Tento pojem zde ovšem nepoužívám vzhledem k jeho mnohovýznamovosti.

118 TUČEK, Jan: *Paměť*. In: Storchová, L. (ed): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 244.

3.5.2 Rozhovor jako dialog

Je to právě tazatel, kdo se zásadním způsobem podílí na tvorbě rozhovoru, to on z výše zmíněných okradených manželů *udělá* pamětníky. Platí to i v případě ne-structuralizovaného rozhovoru (životopisného vyprávění), při němž má být role tazatele upozaděna. Jím formulované otázky a interakce mezi tazatelem a narátorem vytvářejí výslednou podobu pramene. Nad touto interakcí a prezentováním vzpomínek se v jedné ze svých studií zamýšlí například Radmila Švaříčková-Slabáková: „*Způsob, jakým vzpomínáme na danou událost, závisí na našem účelu v momentě, kdy vzpomínáme. Jinými slovy – jde především o to, kdo chce od koho, aby si pamatoval, co a proč.*“¹¹⁹

Tazatel strukturu narace ovlivňuje a formuje velkou měrou. Sám jsem si během nahrávání četných rozhovorů uvědomil, jak někdy příliš zbrkle položená otázka ochudila výzkum o zajímavé postřehy narátorů, či jindy zase otázka netýkající se kontextu vyprávěného příběhu „přetrhla nit“ myšlenek a stočila rozhovor jiným směrem. Metoda orální historie počítá s druhým sezením, při němž je možné informace doplnit, ale ne vždy bylo možné druhý rozhovor zrealizovat. O významu tazatele během nahrávání hovoří řada autorů zabývajících se orální historií.¹²⁰ Právě přítomnost druhého člověka utváří povahu rozhovoru a činní z něj pramen odlišný od jiných druhů písemných (ale i ústních) historických pramenů, například od pověstí či osobních deníků. Ronald Grele z Kolumbijské university v New Yorku ve studii *Movement without Aim* zdůrazňuje, že rozhovor je vzájemná součinnost vypravěče a tazatele, která z nahraného dialogu činní tzv. konverzační narativ. Ten předpokládá pohled na minulost sdílený oběma aktéry.¹²¹ Rozhovor tak představuje zaznamenaný mluvený projev, v němž se mísí vyprávěná minulost s prožívanou přítomností, objektivní události se subjektivními pohledy na ně, vztah narátora a tazatele a rovněž prezentace osobní a skupinové identity. Výsledkem bývá vyprávěný příběh sdělující okolí „kým jsme“.

119 ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, R.: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí*, s. 255.

120 Například PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998; ABRAMS, L.: *Oral History Theory*, česky: VANĚK, Miroslav: *Orální historie. Metodické a technické postupy*. Olomouc 2003, s. 16–26; VANĚK, M. – MÜCKE, P.: *Třetí strana trojúhelníku*, s. 198.

121 “*The recorded conversations of oral history [...] are joint activities, organized and informed by the historical perspectives of both participants.*” Viz GRELE, Ronald: *Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history*. In: Perks, R. – Thomson, A. (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998, s. 38–52.

3.5.3 Vyprávění a reprezentace

I pod pojmem *vyprávění* se skrývá řada definic formulovaných nejen orální historii, ale i etnologií, sociologií či antropologií, tedy oborů, které využívají tzv. biografickou metodu. Ta, jak bývá často zmiňováno, se snaží „zachytit minulost v perspektivě aktéra“.¹²² Jedná se o přístup k naraci jakožto k zpětnému konstruování žité reality jedincem během rozhovoru.¹²³ Budu zde vycházet z definice kolegy Jakuba Mlynáře, který tvrdí, že „vyprávění – jakožto rozpomínání na minulé události a jejich reinterpretace z pozic aktuální přítomnosti – je jeden z klíčových způsobů, jimiž je realizován proces sociální rekonstrukce identity na úrovni individuální i skupinové“.¹²⁴ Během rozhovoru, respektive v průběhu vyprávění životního příběhu, dochází k utváření obrazu sebe sama, k vykreslení takového našeho portrétu, jaký bychom si přáli mít a skrze který bychom chtěli být vnímáni našim okolím. Bez schopnosti rekonstruovat svou osobní historii bychom ztráceli osobní integritu; bez možnosti skládat z jednotlivých vzpomínek smysluplný příběh nás samotných bychom nemohli vysvětlit, *jak a proč* jsme se stali tím, kým jsme.

Ostatně narace, z nichž se skládají naše životní příběhy, které vyprávíme našim blízkým, nabývají často podobu shodnou s literárními texty. Mají úvod, střed (zápletku) i závěr, a vždy – byť implicitně – předpokládají určitý sociální kontext, například interakci mezi tazatelem a narátorem. Zároveň, jak poukazuje Ronald Grele, dotazovaný skrze odpovědi tazateli promlouvá k širšímu publiku, k dalším členům komunity, k níž cítí příslušnost a jejíž historii popisuje.¹²⁵ Eleonóra Hamar v knize o narativní konstrukci (židovských) identit dodává, že „osobní identitu nelze myslet bez narativu. [...] Díky narativnímu uspořádání realizovanému v příběhu je to nejenom aktér, kdo je s to pochopit sebe sama: skrze životní příběh je schopen jeho identitu porozumět také ten druhý, se kterým se aktér setkává v průběhu sociálních interakcí“.¹²⁶ Zde se vracím opět k tématu této knihy. Identitu budu pojímat jako schopnost sebeinterpretace jedince realizovanou během rozhovoru. Je to „biografické interview, které dává respondentovi/narátorovi příležitost vyprávět příběh, který podhalí jejich současné vnímání sebe sama“,¹²⁷ v tomto případě vnímání sebe sama jako součásti národního společenství.

122 Svoboda, Michal: *Biografická metoda v antropologii*. Antropoweb 2007/2–3 [online]. Dostupné z http://www.antropoweb.cz/webzin/achive_old/webzin_2-3_2007/01_Svoboda.pdf [cit. 2017-04-01]. Viz též VANĚK, M. – MÜCKE, P.: *Třetí strana trojúhelníku*, s. 14.

123 O biografické metodě například DENZIN, N.: *Interpretative Biography*.

124 MLYNÁŘ, Jakub: *Paměť a narativita*. In: Maslowski, N. – Šubrt, J. (eds.): *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 235.

125 GRELE, R.: *Movement without aim*, s. 45.

126 HAMAR, E.: *Vyprávěná židovství*, s. 45.

127 “The respondent is given the opportunity to tell the story that reveals their present sense of self.” Viz ABRAMS, L.: *Oral History Theory*, s. 35.

Rozhovor jako výsledek interakce mezi tazatelem a narátorem, ve kterém skrze vyprávěný životní příběh verbalizuje narátor porozumění sobě samému a své osobní historii na pozadí „velkých“ dějin, je největší silou i slabinou metody orální historie. Alessandro Portelli, jeden z nejvýznamnějších autorů pracujících s touto metodou, ve své knize *What makes oral history different* upozorňuje, že orálněhistorické prameny jsou ze své vlastní podstaty „proměnlivé, vytvářené a dílčí“.¹²⁸ Pokud budeme očekávat od narátora informace o minulosti ve smyslu objektivních fakt o minulých dějích, často – ať již vlivem *sedmi hříchů paměti*, nebo tazatelovou špatnou interpretací – narazíme na mnohá úskalí. Pokud ovšem budeme zjišťovat, co zmíněná fakta znamenají pro narátora – dostáváme se k podstatě orálněhistorické metody. Důležitý je význam, jaký pamětníci přisuzují historickým událostem, nikoli přesný popis událostí samotných. Přitom pátrání po významech, jak dodává Portelli, v žádném případě nesnižuje výpovědní hodnotu rozhovorů.¹²⁹ Uvádění reálných jmen v interview – spolu se základními údaji, jako jsou místo a rok narození tázaného, jeho vzdělání či zaměstnání – je to, co orální historii spojuje s historiografií. Ať již je vyprávění jakkoliv nepřesné, subjektivní a selektivní, vždy existuje v reálném čase a prostoru. Informace prezentované v interview se do určité míry dají verifikovat, potvrdit, nebo vyvrátit jinými historickými metodami. Není důležité, zda narátor tvrdí, že přišel do Rakouska v únoru roku 1978, a v dokumentech rakouského ministerstva vnitra stojí, že to bylo v březnu. V publikacích založených na metodě orální historie nejde (nebo by nemělo jít) primárně o události, ale o jejich významy. Zásadnější je hodnota, jakou dotyčný přičítá například samotnému aktu příchodu do země, kde hledal azyl. Vzhledem k tomu, že cílem této monografie je vysvětlit, jakým způsobem narátoři rozumí národu (jako kategorii praxe) a co tento jejich postoj formovalo během procesu integrace, je pro mě metoda orální historie nenahraditelná.

3.5.4 Struktura vyprávění

Podle Alessadra Portelliho je proces vzpomínání často strukturován okolo zásadních a zlomových skutečností v životě člověka. O významu těchto zlomových okamžiků svědčí jak rozsah a detailnost narace, které se k nim v rozhovoru vážou, tak i emoční náboj, s nímž je účastníci výzkumu zdůrazňují. V jiné ze svých knih, nazvané *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*, k tomu Alessandro Portelli dodává: „*Abychom mohli datovat nějakou událost, znamená to rozložit souvislý čas na sled vzájemně nesouvisejících skutečností.*“¹³⁰ Tyto následně seskupujeme do časového

128 PORTELLI, A.: *What makes oral history different*, s. 70.

129 Tamtéž, s. 67.

130 *“To date an event is to break down continuous time into sequences of discrete events; grouped into periods*

období okolo zlomových událostí (jako příklady zmiňuje Portelli vymezení typu „před válkou...“, „poté co jsem se oženil...“ apod.).

V každém okamžiku našich životů se podle Portelliho odehrává nepřeborné množství událostí současně, a proto vybudovat chronologickou strukturu vyprávění vždy představuje výběr jen určitých jevů, těch, které jsou spojeny vnitřním smyslem uděleným jim v rozhovoru vyprávěčem. Většina narátorů se při vytváření smysluplnosti svého vyprávění přidržuje tzv. vzorců výběru (*mode of selection*).¹³¹ Jedná se o vzorce utvářené tématy, okolo nichž se rozhovor točí. Portelli ukazuje na vyprávěních pamětníků dělnických protestů roku 1949, během kterých byl v italském městě Terni usmrčen mladý dělník Luigi Trastulli, jak jsou narace formovány sdílenou skupinovou identitou příslušníků „pracující třídy“. Tyto „vzorce výběru“ ovlivňuje celá řada faktorů, od skupinové identity po politickou orientaci či osobní víru vyprávěče.

V tomto výzkumu se jedná o vyprávění skupiny osob, jejichž narace byly formovány životem v exilu. Nejčastěji jde o vzpomínky vázané na několik významných témat: na život a dospívání v bývalé vlasti, události roku 1968, odhod do exilu a následné začleňování se do nové společnosti, v některých případech potom návrat zpátky do Československa po pádu železné opony. Každá z těchto životních etap při zpětném pohledu dávala význam současné situaci narátora a utvářela to nejdůležitější – smysluplný příběh jeho vlastního života.¹³²

around certain key facts (before the war, after I was married...).” Viz PORTELLI, Alessandro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*. New York 1991, s. 21.

131 Tamtéž.

132 Jsem si vědom toho, že v jiných oborech, a především v současné sociologii by byla dána přednost Foucaultovu termínu „diskurz“ a celá práce založená na rozboru nahraných rozhovorů by byla postavena na kritické diskurzivní analýze. Nicméně jako historikovi mi nejde o „identifikaci činitelů skrývajících se za data a jejich interpretaci za pomoci teorie na sociální úrovni“, ale zajímám se především o data, respektive o údaje skrývajících se ve statistikách ministerstev, vládních nařízeních, novinových článcích nebo sepsaných autobiografiích. Použití diskurzivní analýzy by znamenalo soustředit se výhradně na rozhovory jako na texty, ve kterých se v různých podobách představuje *národní identita* jako kategorie diskurzu. Otázky porovnávající míru začlenění v majoritní společnosti, které vycházejí z komparativní metody a archivních materiálů, by nenašly uplatnění v takovém rozsahu, v jakém bych si přál. Jinými slovy se nesnažím odhalit diskurz za data, ale představit údaje v patřičných souvislostech. Výše zmíněná citace je z přehledové studie Petra Vašáta zabývající se kritickou diskurzivní analýzou. Viz VAŠÁT, Petr: *Kritická diskurzivní analýza. Sociální konstruktivismus v praxi* [online]. Dostupné z <http://www.antropoweb.cz/cs/kriticka-diskurzivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi> [cit. 2017-04-01].